

"ולא נהגו הראשונים שיעור זה ... אלא לחומרא לענין מילה ... אבל לשאר דינין אוקמא אדיניה".

הרי שעכ"פ המנהג באלג'יר לא היה כשיטת רבינו תם, גם בימי ר' יוסף ששפורטש, אלא כגאונים.

של בין השמשות - חצי שעה לפניו וחצי שעה אחריו. ו"הוא ספק שנכנס בסוג בין השמשות". ועי' שם בגוף הספר ח"ב סי' נז, דביאר, דחצי שעה לפני המגרב וחצי שעה אחריו אינו בדקדוק, דשיעור בין השמשות אינו מגיע לרביעית שעה.

הרב ישראל דנדרוביץ

מגיד שיעורי תלמוד הירושלמי בקול הדף
מכון דרכי שמחה, ערד

זכרונו לברכה על אדם חי

בספר 'מלכי בקודש' (חלק ו, עמוד 37) אנו קוראים את העתק מכתבו של רבי ברוך עפשטיין להמחבר, בה הוא מעמידו על טעותו המביכה בכחינת 'בא הרוג ברגליו':

"וראשון תחילה אדבר על אשר נועד לו שלא להכשל במבטא שהיא 'מוקדמת להויתה' כי בזכרו אותי כמה פעמים על פי ספרי 'תורה תמימה' הוסיף המילה 'ז"ל' אשר כפי המקובל תבוא לאחר הזכרת שם אדם נפטר, ואני אודה לה' עדיין בחיים חייתי.

ולא יפלא כי לא שמע הדרת גאונו הי"ו ממציאותי בחיים כאשר לא ידעתי אני ממציאותו של הדרת גאונו נ"י באמעריקא כי רב הדרך בינינו מעבר לים, ויותר מזה בשנות חירום האחרונות".

במרירות קלה מרמז רבי ברוך כי הוא מודע לכך שאדם יסודו מעפר וסופו לעפר ויום יבוא ויוסיפו לשמו את התואר ז"ל, 'אלא שאכלה פגה' כי לעת עתה כשעודנו בחיים, התבטאות כזו היא 'מוקדמת להויתה' בהיותה בטרם עת וקודם זמנה.

גם ברוך יהיה ולעולם יהיה

כמובן שרבי חיים הירשנזון לא התמהמה מלהתנצל. הוא מריץ אל רבי ברוך עפשטיין את בקשת הסליחה, משולבת בברכות מאלילות לחיים ארוכים:

רגילים אנו לכנות את המתים בתואר ז"ל שפירושו: 'זכרונו לברכה' או 'זכור לטוב'. היו מחכמי ישראל שהופתעו לגלות שהם מכוונים ז"ל בעודם בחיים. ההשלכות למגוון נושאים כדיני ממונות והלכות חמורות, מביאים לפולמוס נרחב בשאלה: האם יש מקום לתואר ז"ל לנמצאים בארץ החיים. דעת התלמוד הירושלמי לצד מנהגים קדומים ואנקדוטות מרתקות.

בא הרוג ברגליו

תחושה של אי נעימות פשטה כגאון רבי ברוך עפשטיין מחבר הספרים הנודעים 'תורה תמימה' ו'מקור ברוך', בשעה שעיין בספרו של אחד מחכמי דורו. בחלק השני של הספר 'מלכי בקודש' שיצא לאור בסט. לואיס בשנת תרפ"א כותב המחבר (עמוד 66): "ובזה מתורץ קושיית הגאון בעל תורה תמימה ז"ל איך קיימא לן שנים שדנו...".

בשנת תרפ"ד בעוד שרבי ברוך עפשטיין היה עדיין במיטב שנותיו, התגלגל הספר לידי ויהא התפלא לראות כי בספרו של מחבר בן דורו הוא מכוונה ומבורך בברכת המתים - ז"ל, אשר כידוע רגילים להשתמש בה רק כלפי אלו ששבקו חיים לכל חי ונתבקשו בישיבה של מעלה.

לא נתעצל רבי ברוך ותיכף ומיד החליט ליידע את מחבר הספר, הרב חיים הירשנזון, בעובדת היותו עדיין בין שוכני ארץ החיים.

בשנת תרל"א, קם עליו הגאון רבי שלום משה חי גאגין במלחמתה של תורה. בספרו 'שמח לב' שיצא לאור בירושלים בשנת תרל"ח הוא מרבה להתקיף את דברי ה'פני יצחק' ובשפה חריפה הוא דוחה ומבטל את דבריו.

רבי שמ"ח גאגין מחכמי ירושלים, אף היה שאר בשרו וקרוב משפחתו של ר"י אבועלפיה. זאת בהיות ר"י אבועלפיה בן רבי משה בן הראשון לציון רבי חיים נסים אבועלפיה, ואילו רבי שמ"ח גאגין היה בן רבי חיים אברהם חתנו של רבי חיים נסים אבועלפיה.

בכאבו הגדול החליט רבי יצחק אבועלפיה להשיב מלחמה השערה. תיכף ומיד בשנת תרל"ח הוא מוציא לאור תשובה ניצחת בקונטרס 'לב נשבר'. השם 'לב נשבר' בא כנגטיב לשם הספר 'שמח לב', ואכן המחבר מבכה בארוכה את מר לבבו הנדכה.

כדי שלא להכניס את ראשי בין הרים גדולים אלו, ובאתר דנפקין זיקוקין דנור ובעורין דאשא מאן מעייל בר נפחא לתמן, נסתפק בהעתקת פיסקאות קצרות מתוך הקדמתו של רבי יצחק לקונטרס זה. הציטוטים מובאים ככתבן וכלשוונן וללא כל פרשנות נוספת:

"אמר המחבר הנה נא הואלתי ואדברה אך הפעם לשפוך שיחי במר רוחי... זה כמה שנים זכני ה' והדפסתי ספרי הקטן פני יצחק חלק ראשון, קצת פסקי דין ותשובות מה שעלתה מצודתי כפי קט שכלי... להיותי בעוה"ר חשוך בנים זכרים זש"ק, והמדפיס חידושי תורה טוב לו מבנים ומבנות....

והן עתה מקרוב זה ימים לא כביר, עולם חשך בעדי, נשפך לארץ כבדי, מפני היד שנשתלחה וכל כהאי ריתחא דרתח עלן הרב המחבר ספר 'שמח לב' נר"ו הנדפס מחדש, אשר אזר כגבר חלציו ודרך קסתו כאויב ומפיו לפידים יהלוכו עלי דידי ועל ספרי הקטן הנ"ל.

ככמה מקומות מספרו הנ"ל הביאני חדריו וידבר עלי קשות דברים שקשים כגידיים... ביזני וחרפני וגדפני בבזיונות ובחירופין ובגידופין קשים ומרים ובעלילות

"לכבוד ידידי נפש הרב הגאון הגדול... מוהר"ר ברוך עפשטיין נ"י בעל מחבר הספר היקר והמועיל לכל תלמיד חכם: ספר 'תורה תמימה'. יהי ה' עמו ויעל ויארץ ימים ושנים עד עולם, אמן כן יהי רצון.

... התחיל כבוד תורתו הרמה שליט"א בברכה להעיר על אשר הבאתי את דברי כתר"ה בספרי במקומות שונים והוספתי על שם כבודו לברך את זכרו, בירא דאנא שתית מיניה, במילת ז"ל. גם ברוך יהיה ולעולם יחיה.

אמנם הסבה לזה היו עתוני אמעריקא ה'טאגע בלאט' וה'מארנינג זשורנאל' אשר הפחידו אותנו אז בלא טובה השמועה. וברוך מחיה חיים שהחיהו והקימהו. יארץ ה' ימיו ושנותיו, ינוב בשיבה עד ימי עולם, אכ"ר.

וכדבר הזה קרה גם לי אשר ה'דזואיש קראניקעל' בלונדון כתב כזאת אודותי. ב"ה נתווסף לי שנים, ובעזרתו יתברך עוד כחי בעטי ואוני כשרירי מוחי לעשות ציצים ופרחים לתורה וזה חלקי מכל עמלי".

הן רבי ברוך עפשטיין והן רבי חיים הירשנזון, מוסיפים במכתביהם לדון הנשמע כזאת והאם מצאנו כדבר הזה לכתוב על הנמצאים בארץ החיים את הכינוי ז"ל. תורף הדברים יובא בהמשך המאמר.

פולמוס הספרים 'שמח לב' ו'לב נשבר'

אם כינויו של רבי ברוך עפשטיין בתואר ז"ל נעשה בשגגה ומבלי משים, הרי שפעמים נעשה הדבר בכוונה תחילה, וכדי לפגוע ולהעליב. כך לפחות היה סבור הגאון רבי יצחק אבועלפיה רבה של העיר דמשק. (על תולדותיו ופעליו ראה: מבוא לשו"ת 'פני יצחק' הוצאת 'מכון המאור').

חשוך בניס ל"ע היה רבי יצחק אבועלפיה. כדי להקים לעצמו שם ושארית רחש לבו דבר טוב להוציא לאור עולם את חידושי תורתו ולהעלותם על מזבח הדפוס. בין השנים תרל"א - תרס"ה הוא הוציא את סדרת ספריו ויקרא שםם בישראל: 'פני יצחק', ויבנה לעצמו יד ושם טוב מבנים ובנות שם עולם אשר לא יכרת.

גורלו של ה'פני יצחק' לא שפר עליו. שנים מספר לאחר הופעת ספרו הראשון בארם צובא

את דברי ה'חות יאיר' נראה בעז"ה בהמשך מאמרנו. אולם גם אם נקבל את התיזה שניתן לכתוב ז"ל על אדם חי, הרי שטענתו של רבי יצחק אבועלפיה במקומה עומדת, שכן כמובן לא שייך לתרץ זאת אצל מי ששינה מהרגלו הקבוע לכנות את החיים בתואר נר"ו, ושינוי זה אומר דרשני.

ראוי שנדע שלאורך ספר 'ישמח לב' מכונה רבי יצחק אבועלפיה בברכת החיים - נר"ו. פליטת קולמוס זו שבה נתכנה ר"י אבועלפיה בתואר ז"ל, יתכן מאוד שהיא טעות הדפוס ותו לא, אולם ר"י אבועלפיה סירב ללמד עליו זכות זו.

זה לטונו

לא תמיד ז"ל הוא ראשי תיבות של 'זכרונו לברכה' או 'זכור לטוב'. ז"ל הוא גם ראשי תיבות 'זה לטונו' או 'זה לשוני' וכיוצא בזה. ידיעה פשוטה זו עוקרת מעיקרא נסיון נפל לייחס את המנהג של אמירת ז"ל על אדם חי, להגאון רבי משה אלאשקר.

המהר"ם אלאשקר כותב בתשובותיו (סדילקא תקל"ד. סימן ס) אודות המהר"י בירב כדלהלן:

"ועתה צריך אני לדון על זה החכם המורה ולהוכיחו, טובה תוכחת מגולה מאהבה כלולה.... וכבר הוכחתי אותו אשתקד על כיוצא בזה בענין גט על תנאי שניתן במקומנו זה וכתבתי עליו בסוף תשובתי שהשיבותי על דבריו ז"ל והאמת כי מן הראוי היה לי מדבריו עיני להעלים כי מי הקדימני ואשלם אלא שראיתי... עד כאן דברי שם".

הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד בספרו 'הרב רבי יוסף קארו וזמנו' (ניו יורק תשי"ז, עמוד 40 הערה 19) מתייחס לצמד המילים שכותב רבי משה אלאשקר 'דבריו ז"ל' והוא מעיר:

"נראה שהספרדים השתמשו במילה ז"ל גם על חכמים שהיו בחיים".

הוא הוכרח לכך כיון שהמהר"ם אלאשקר נפטר לבית עולמו קודם המהר"י בירב, ואם כן מפני מה הוא מזכירו בצירוף ז"ל. הפתרון לדעתו

דברים בא עלי, ובתואנות ובדמיונות כוזבות אשר לא יכילם שכל ורעיון, ולשונו תהלך באר"ס ארסו של עכנאי ושפך כאש חמתו....

ומצא מקום בעל חוב לגבות את חובו ממני בעבור מה שכתבתי עליו בסימן כב בספרי הקטן הנ"ל קצת דברים קשים כדרך הלוחמים מלחמתה של תורה... ובהגעת ספרי הקטן לידו שמעתי ותרגז בטני כי היטב חרה לו עלי וחשב מחשבות לחבר חיבורו לנתוש ולנתוץ להאביד ולהרוס את כל הכתוב אצלי בספרי הקטן, ולדבר קשות כנגדי בבזיונות ובחירופין לנקום נקם ממני כאשר כעת הוציא מחשבתו הרעה הנזכרת לפועל ועשה אשר זמם לעשות".

שבשפלנו זכר לנו

בהמשך ההקדמה הוא מספר בארוכה על חכמי ירושלים שניסו לפשר ולהשלים ביניהם, נסיון שלא עלה יפה, ועל ההכרח לא יגונה להשיב דברים נכוחים בקונטרסו זה. בסימן השלישי בקונטרס הוא מתייחס לכך שהרב 'ישמח לב' מכנהו בתואר ז"ל בהיותו עוד בחיים:

"ראיתי להמחבר 'ישמח לב' הנזכר נר"ו (נלא"ע סימן טו) שבשפלנו זכר לנו וכן כתב וז"ל: 'זהכי חזינא לשאר בשרי מהר"י אבועלפיה ז"ל בספר פני יצחק וכו'" עכ"ל.

והנה הרואה יראה להמחבר הנזכר בכל ספרו הנזכר כמה בני זהיר לכתוב תיבת ז"ל על הרבנים הפוסקים נוחי נפש, ותיבת נר"ו על דברי הרבנים אשר הם חיים עודנה כמו שיראה הרואה ברוב בכל ספרו הנזכר, והן עתה הביאני חדריו וכתב עלי תיבת ז"ל כנזכר לעיל, וה' יודע ועד עליו אם כוונתו לרעה עלי והלב יודע אם לעקל וכו'.

ועל כל פנים מדקפיד בכל דוכתא ודוכתא, אך בחלקות ישית להבדיל בין המתים ובין החיים בתיבת ז"ל ונר"ו כנזכר לעיל, ומדשינה עתה הפעם לכתוב עלי ז"ל במקום נר"ו הא ודאי דקפידה הוי וכוונתו לרעה, בר מינן.

ועם שראיתי להגאון הרב חות יאיר... שגם על החי ניתן ליאמר וליכתב תיבת ז"ל, דקרא כתיב 'זכר צדיק לברכה' וכו' יעוין שם, מכל מקום כבר מילתי אמורה דהשינוי קפידה הוי, וגם כבר נהוג עלמא לכתוב על החי נר"ו ועל שוכני עפר נוחם עדן וז"ל כידוע".

המהרשד"ם סותר את דברי עצמו בתשובותיו. בחלק חו"מ סימן רי הוא כותב להיפך ממה שכתב בסימן שפא, ומי יגיד דבר לפתור התעלומה על איזה מתשובותיו עלינו לסמוך.

אף שאנו יודעים שהלכה כמשנה אחרונה, ומה דשנה לנו רבי בזקנותו הוא העיקר, מכל מקום כאן אין בכך כדי להעלות ארוכה ומרפא לדעת את הדרך נלך בה ואת המעשה אשר נעשה, כיון שעליה גופיה אנו דנים: מה היא התשובה האחרונה שכתב המהרשד"ם שעליה נסמוך הלכה למעשה.

רבי חיים בנבנישתי בספרו 'בעי חיי' (שאלוניקי תקנ"א). ח"ב חו"מ סימן ט) מפרט בקצרה את הסתירות במשנת המהרשד"ם. הוא מבחין בשתי נקודות עיקריות שבהם דבריו סתרא"י ניהו ואינם עולים בקנה אחד:

"אך אמנם הרשד"ם (נאוטו חלק סימן רי) פסק שאפילו משום חובות שבעל פה תפס הערב, ושאר החובות הם בשטר וכתוב בהם מטלטלי אגב מקרקעי, תפיסתו תפיסה, אם מצד הדין אם מצד תקנת השוק.

אבל אין צורך לזה שהרשד"ם ז"ל עצמו חזר בו (כחלק הנזכר בסמ"א) ממה שכתב (בסימן רי) והסכים שם דאפילו דשני החובות הם בשטר ובכולן כתוב 'מטלטלי אגב מקרקעי' הקודמת בזמן תגבה.

גם שם חזר בו ממה שכתב (בסימן רי) דבבעל חוב מאוחר יש בו תקנת השוק כדברי מהר"ם מטראני ז"ל, ובסימן שפא הסכים לדברי הרב ז"ל בבית יוסף (סימן ט) דבבעל חוב מאוחר לא עשו בו תקנת השוק".

ה'בעי חיי' קובע איפוא שעלינו לסמוך על תשובת המהרשד"ם בסימן שפא כי בה הוא חוזר בו ממה שכתב בסימן רי. מהיכי תיתי שנאמר שתשובתו בסימן רי מוקדמת היתה לתשובתו בסימן שפא, ומכך לקבוע שהוא חזר בו משיטתו בסימן רי והעיקר כמשנה אחרונה בסימן שפא, על זה כותב רבי חיים בנבנישתי:

"ומסתמא דא היא אחרונה כמו שהיא אחרונה בסימנים, ועוד דטוב לנו לומר דחזר בו מסברא יחידית והסכים

של הרב גרינוואלד הוא יצירתי: צריך לומר שמנהג הספרדים היה לומר ז"ל גם על חכמים בחיים.

כמו בהרכה מקרים התשובה הפשוטה עדיפה על המתוחכמת עשרת מונים. טוביה פרשל במאמרו המצוין 'זכר צדיק לברכה' (יסודות' יא תמוז תשט"ו) כותב שהרב גרינוואלד לא פענח נכון את ראשי התיבות:

"ברם המעיין בתשובת המהר"ם אלאשקר יווכח כי הז"ל המשובש למעלה אין פירושו 'זכרונו לברכה' אלא 'זה לשוני', כי המהר"ם אלאשקר מביא בהמשך דברים שכתב פעם להמהר"י בירב".

אגב פענוחים נוספים לז"ל. אם חשבנו שהפתרונות לז"ל הם: זכרונו לברכה; זכור לטוב; ולעתים אף: זה לשוני, כדאי להשלים את התמונה עם דבר צחות השגור בפי העולם ההופך שני מושגים ממשמעותם הקלאסית על ידי שימוש בשפת ה'אידיש': 'אבל' שהרגלו להתעצב ולהצטער הרי הוא ראשי תיבות: א"יך ב"ין ל'וסטיג - הרי אני שש ושמח; ז"ל שהוא כינוי למתים - זכרונו לברכה, הרי הוא ראשי תיבות: ז'אל ל'עבען - שיחיה.

הסתירה במשנת המהרשד"ם

נושא זה אינו קוריוז גרידא. הוא לא מסתכם באנקדוטות ופרפראות כהדוגמאות שהוצגו. אלא כמה גופי הלכות תלויים בענין זה האם אומרים וכותבים ז"ל על אדם חי. נפתח בהיבט מעניין על מקרה שבה הוכרע פסק דין בדיני ממונות בהתאם לנידון דידן.

שאלה הלכתית מורכבת בדיני תפיסה בבעלי חובות הוגשה לפתחו של הגאון רבי חיים בנבנישתי רבה של איזמיר ומחבר הספרים הנודעים 'כנסת הגדולה'. אין כאן המקום להאריך בפרטי השאלה, אולם לעניננו חשובה העובדה כי אחת מנקודות התורפה העומדות לפני המעיין בבואו לפלפל בסוגיא זו היא מהי דעתו של הגאון רבי שמואל די מודינא בעל שו"ת מהרשד"ם.

לדעת הרבים, ולא לומר שחזר בו מסברא מוסכמת לכולהו רבוותא זולת חד והסכים ז"ל לסברה יחידית".

שני טעמים מוצא ה'בעי חיי' להנחתו זו: א) סימן רי הוא לפני סימן שפא. מסתבר לומר שהמאוחר בסימנים גם נכתב על ידי המהרשד"ם בזמן מאוחר יותר. ב) עדיף לומר שהמהרשד"ם הגיע למסקנה כרוב החכמים שדעתם כמבואר בסימן שפא.

לאידך מוצאים אנו לגדולי הפוסקים שמשום מה קבעו מסמרות לפי דברי המהרשד"ם בסימן רי. ביניהם הגאון רבי חסדאי הכהן פרחייה בספרו שו"ת 'תורת חסד' (שאלוניקי תפ"ג) והגאון רבי חיים שבתאי בשו"ת מהרח"ש - תורת חיים (שאלוניקי תי"א).

הגאון רבי חיים אברהם גאגין בספרו 'חוקי חיים' (יבואליס תר"ג. סימן כח) תמה עליהם איך העלימו עיניהם מכך שהמהרשד"ם חזר בו מדבריו אלו:

"והנה ראיתי בספר תורת חסד שהביא... וכתב מה שזיכה מוהרשד"ם משום תקנת השוק נראה לענין דינא כיון שתפס זכה בתפיסתו, ואחרי המחילה רבה לא ראה דברי מוהרשד"ם בסימן שפא שחזר בו... ובדאי דבריו האחרונים עיקר, ואילו היה רואה הרב תשובה זו דסימן שפא לא היה פוסק הדין בפשיטות דמה לנו דקיימא לן כמוהרשד"ם ז"ל מאחר שהוא עצמו חזר בו, ודו"ק. גם מוהרח"ש ז"ל (כ"א ס' לט) נראה שלא ראה תשובה זו של מהרשד"ם האחרונה.

רבי יצחק אבועלפיה בקונטרסו 'לב נשבר' הנזכר לעיל, כהמשך לדבריו חוצבי הלהבות כנגד שארו בעל 'שמח לב' מביא גם את פולמוס זה: הסתירה בדברי המהרשד"ם; קביעתו של רבי חיים בנבנישתי; דעתם השונה של ה'תורת חסד' וה'תורת חיים' ומה שהקשה עליהם ה'חוקי חיים'.

אכן מכח קביעה זו שאין כותבים על אנשים בחייהם ז"ל, מפליא רבי יצחק אבועלפיה להוכיח שהצדק הוא עם ה'תורת חסד' וה'תורת חיים', ומשנה אחרונה של המהרשד"ם היא בסימן רי וזה שלא כדברי ה'בעי חיי'. ראייה מוחצת לכך

הוא מביא מהתואר ז"ל שהעניק המהרשד"ם למרן הבית יוסף:

"ונוראות נפלאתי על שני המאורות הגדולים הנזכרים לעיל ז"ל איך לא שלטו עיני קדשם לראות יפה דאדרבה אותה תשובה דסימן רי היא האחרונה באמת וצדק. דהתם זכר עשה למרן מה"ר יוסף קארו וכתב עליו תיבת ז"ל, יעוין שם, ואילו בתשובה האחרת דבסימן שפא הזכיר למרן וכתב עליו תיבת נר"ו, יעוין שם, אשר מזה מוכח להדיא דהתשובה דסימן שפא היא היתה בחיי מרן ז"ל והיא הקודמת לאותה תשובה דבסימן רי שכתב שם על מרן ז"ל.

ואם כן ברור מאוד הדבר דהתשובה דסימן רי היא האחרונה באמת וצדק. ומן סדרן הסימנים הנה נודע דאין ראייה כלל, ואיך המה בחכמתם לא נרגשו מזה כלל והסכימו בהיפך כנזכר לעיל. הא ודאי אתמהא טובא.

ועם שלדעת הגאון 'חוות יאיר' ז"ל אין ראייה מתיבת ז"ל וכנזכר לעיל, מכל מקום מדחזינן ליה למהרשד"ם ז"ל בשני תשובות הנזכרות לעיל דקפיד לכתוב באחת מהנה תיבת נר"ו ובשניה לה תיבת ז"ל, שמע מינה להדיא דקפידא הוי, ובדאי באו דבריו ז"ל בדקדוק נמרץ".

שוב הוא מזכיר את דעתו של ה'חות יאיר' שנדון בה בהמשך שיתכן לומר ז"ל על אדם חי, אולם לדעתו עדיין הראיה במקומה עומדת, שהרי ראינו שבאחת הקפיד המהרשד"ם לכתוב נר"ו ובאחרת ז"ל, וללמד יצא.

תאריך פטירתו של רבי יוסף איסקאפה

ועדיין בנידון ספרו של רבי חיים בנבנישתי 'בעי חיי' עסקינן. יתכן שרבי חיים בנבנישתי לא שמיעא ליה כלומר לא סבירא ליה את הבחנתו של רבי יצחק אבועלפיה, כיון שהוא עצמו היה נוהג לכנות את החיים לעתים בתואר ז"ל ולעתים בתואר נר"ו.

רגלים לדבר לקביעה זו מתברר ועולה מתוך הפולמוס אודות תאריך פטירתו של הגאון רבי יוסף איסקאפה רבה של איזמיר ובעל 'ראש יוסף'. (את תולדותיו בקלרה ראה: 'פנות' כרך יד עמוד יט).

כעבור עשר שנים, הבלתיחה קרן אור וניסתה להאיר את חשכת חייהם של הנשים העגונות. לידי בית הדין של העיר אמשטרדם הגיע שטר מקוים וכשר, ואחד מהחתומים על השטר היה לא פחות מאשר מיודעינו: דוד גינצבורג. כשעיין בית הדין בנוסח החתימה הוא הופתע לראות שכפי הנראה, 'אשר' אביו של דוד כבר איננו בין החיים, שכן דוד חתם כך: דוד בר אשר ז"ל גינצבורג הכ"מ.

מעשה טענו רבני אמשטרדם שיש בכוחם להתיר את העגונה אשת האב 'אשר' מכבלי עגינותה. הרי בנו 'דוד' כותב בחתימתו מפורשות על אביו 'אשר' את הכנויים: ז"ל ו-הכ"מ, ומה לנו ראייה גדולה מזו. והביאו סמך לדבריהם מדברי רבותינו הראשונים שהתואר: שלי"ט[א] הוא סימן למי שעדיין בחיים.

את שאלתם זו הם מסיימים: "ובקשנו לעשות למעלת כבוד תורתו סניף לאריות להסכים גם כן לשריותא דעגונה".

לא ימנע מלכתוב על החי

ה'חות יאיר' לא מסכים להצטרף להיתר העגונה. ראשית הוא משיב דבר לשואליו בהסתייגות מעצם ההיתר, תוך הדגשה שהוא אינו מאמין שעלתה על לב מאן דהוא להתיר עגונה זו:

"על דבר בקשתכם להיות מסכים למתירין עגונה על פי מה שכתוב בשטר לשון ז"ל. מימי לא נטפתי להתיר עגונה אפילו לסניף, כי אפילו למטיה לי שיבא מכשורא לא בעינא, כל שכן הדבר הגדול והנורא הזה, שלא בלבד שאיני מסכים רק אני מערער על המתיר אם אמת הוא שעלה כזאת על לב אדם מה שלא אאמין".

את עצם הסימן מהכינוי ז"ל ועל הראיה מכך שאשר גינצבורג נסתלק לבית עולמו, דוחה זאת ה'חות יאיר' בשתי ידיים:

"וגם שם נראה לי לחלק בין שלי"ט דהוכחה הוא, ולעולם לא יתכן על מי שמת לכתוב שלי"ט שהוא נוטריקון: שיחיה לאורך ימים טובים, וכן נר"ו ענינו כן - נ'טריה ר'חמנא ו'פרקיה]. מה שאין כן - ז"ל לא ימנע מלכתוב

דוד תמר במאמרו 'לברור שנת פטירתם של גדולי חכמי ארץ ישראל ותורכיה' (סלפס נ'סיני' כרך ט עמוד רלח) מבחין בנקודה ביוגרפית ראויה לציון:

"מקובל שרבי יוסף איסקאפה נפטר בכ"ו טבת תכ"ב. לפיכך יש לתמוה שבתשובה אחת של ר' חיים בנבנישתי, שנכתבה בשנת תי"ז, הוא נזכר פעמיים בברכת המתים, (שו"ת 'צפי חיי' יו"ד סימן רכג)".

שני פתרונות מציע דוד תמר לבעיה זו: הפשוטה שבהן היא להטיל את האשמה על כתפי ה'בחור הזעזער' - סדרן האותיות בדפוס שאלוניקי, ולומר שמדובר בטעות הדפוס גרידא שנפלה בתשובה זו, אולם הוא גם מעלה אפשרות נוספת:

"מאידך גיסא יש להעיר בקצרה על כך שכנראה יש חכמים שנקטו לשון ז"ל גם על אדם חי, אמנם זה דבר נדיר".

אם אכן לעתים היתה זו דרכו של רבי חיים בנבנישתי, מובן מדוע הוא לא הגיע למסקנת רבי יצחק אבועלפיה שתשובת המהרשד"ם בסימן רי היא המאוחרת, כיון שסבר שאף המהרשד"ם נוהג כדרכו ופעמים מכנה את החיים נר"ו ופעמים ז"ל, ונמצא שאין ראייה החיים הם אם מתים. לפיכך העדיף ה'בעי חיי' לקבוע שהמאוחר בסדר הסימנים הוא המאוחר בכתיבתו.

עגונתו של אשר גינצבורג מאמשטרדם

גם להלכות החמורות של איסורי אשת איש והיתרי עגונות קיימת השלכה ישירה לנידון דידן אם אומרים ז"ל על אדם חי.

דילמה טראגית הגיעה לפני הגאון רבי יאיר חיים בכרך, והיא לו נדפסה בספרו הנודע שו"ת 'חות יאיר' (סימן עא). אב ובנו למשפחת גינצבורג נסעו דרך אניה בלב ים מאמשטרדם עיר מגוריהם אל ארץ פורטוגל. האב נקרא שמו בישראל: אשר [אנשיל] והבן בשם: דוד. מאז אותה נסיעה נעלמו עקבותיהם של השנים ולמשפחותיהם לא הגיע אפילו שמץ של ידיעה על גורלם. כך עברו שנים רבות, ונשותיהם שנשארו עגונות ביכו את מר גורלם כאלמנות חיות.

לענין ממון אין כאן ספק

הגאון רבי יעקב ברלין לא סבר כנראה שיש לחשוש למקום שבו מכוונים החיים בתואר ז"ל. בספרו 'באר יעקב' (פיוולד תקכ"ז. חו"מ סימן מט) הוא תוחם את גבולות קביעתו של ה'חות יאיר'. לדעתו דווקא לענין דינים החמורים כהיתר עגונות ואיסור אשת איש לא ניתן לסמוך על כך שז"ל הוא כינוי למתים, אולם כשהדבר נוגע לדיני ממונות גרידא, בודאי שניתן להסתמך על מנהג העולם:

"ונראה לעניות דעתי באם כתב באחד: יוסף בן שמעון ז"ל, דלכולי עלמא הוי שטרא מעליא למיגבי ביה... בז"ל או זצ"ל דאין דרך לכתוב רק על המת ודאי ברור הוא דאף להרב 'בית יוסף' הוי שטר למיגבי ביה... וכן משמע גם כן מתשובת 'חות יאיר' דלא אמר שם דלא הוי זצ"ל סימן אלא לענין להכשיר עגונה, דהוי איסור אשת איש, מה שאין כן לענין ממון אין כאן ספק".

ממרחק ממדינה אחרת

למרבה הפליאה, השערותו של ה'חות יאיר' מתבררת כנכונה ומדוייקת, וכל דבריו אמת וצדק. רוח ה' דבר בו ומילתו על לשונו כי אכן 'ממרחק ממדינה אחרת אפשר כי שם יש שנוהגין כך'.

הנוסע המפורסם רבי יעקב ספיר מספר על מנהגם של בני ארץ תימן הרחוקה לכנות אדם חי בכינויים המקובלים אצלנו למתים. כך הוא כותב בספרו 'אבן ספיר' (ח"א. הוצאת ליק, קף נו ט):

"כשמזכירים איש חי לשבח אומרים 'עליו השלום' אשר היה נדמה לי בתחילה לקללה ולא לברכה כי אנחנו אומרים כן על המת. ועל המת הם אומרים 'זכרו לברכה' או 'לתחיה'. ולכן אין להביא ראיה אם אנו מוצאים בספר קדמון אם יזכיר איזה חכם וכותב עליו 'עליו השלום' שכבר היה נפטר בימיו, שאולי היא ברכת החיים כמנהגם ולא ברכת המתים כמנהגינו".

על החי, דקרא ד'זכר צדיק לברכה' בחי מיירי, ורבותינו ז"ל למדוהו מקרא 'המכסה אני מאברהם' ואברהם היה יהיה, וכן 'אלה תולדות נח נח איש צדיק וגו'".

מובן מאליו שה'חות יאיר' אינו מעלים עין מהמנהג הפשוט הרווח בעולם שז"ל זוהי ברכה שכותבים על המתים, אבל לדעתו לא ניתן להסתמך על כך כלל ועיקר:

"אע"פ שהמנהג פשוט שלא לכתוב על החי, מכל מקום אם השטר בא ממרחק ממדינה אחרת אפשר כי שם יש שנוהגין כך".

את דעתו זו הוא מסיק הלכה למעשה שבודאי אין כל אפשרות להתיר את עגונתו של אשר גינצבורג על סמך ראיה מפוקפקת זו:

"כי להתיר עגונה אין לסמוך כלל על מלת ז"ל והכ"מ... כי הכתיבה הלז אינה מעלה ואינה מורדת. לכן לא ירד בני עם המתירין אם ישנם במציאות, והדבר פשוט כל כך בעיני כי אפילו ניתן הגט לא עלה מורא חרם רבינו תם על ראשי, והייתי קורא תגר על הגט".

מעניין במיוחד האופן שבו מסיים ה'חות יאיר' את אגרת התשובה. הוא תובע בנחרצות לדעת מי הוא זה הדיין שהעלה על דעתו להתיר, וכל עוד שהוא לא יקבל תשובה כהלכה אודות מעשה ההיתר, הוא לא יוסיף ויענה לשואלו זה שכפי הנראה היה רגיל עמו בחליפות מכתבים:

"ואתה ידעת אשר השבתי לך על כל אגרותיך לפני ומעתה לא תקוה עוד תשובה ממני על שום כתב עד שתודיעני אם אמת הוא שעלה על דעת אדם להתיר העגונה שכתבת ומי הוא זה ואיזה הוא אשר מלאו לבו לעשות כן ובזה תנוח השקט שאנן כזית רענן".

נמצאנו למדים את דעתו של ה'חות יאיר' שיש מקום לכנות אף את החיים בברכת ז"ל. הוא אף מוסיף ומשער כי במרחק ממדינה אחרת אכן נוהגים כך. להלן נדון הן על עצם הסכרא שהעלה ה'חות יאיר' והן על ההשערה לגבי המנהג במדינות רחוקות.

כן אנחנו מוצאים 'מנוחתו כבוד' גם על החי, ראה בספרי 'תולדות רבינו אברהם בנו של הרמב"ם' פרק ששי הערה יא".

'זכור לטוב' בבבלי ובירושלמי

מנהג זה של בני ארץ ישראל יכול לפתור לנו תעלומה ביבליוגרפית מרתקת. מבשר הגאולה 'אליהו הנביא' נתכנה: 'אליהו הנביא זכור לטוב'. הגאון רבי דוד יואל וייס הבחין שבבבלי כמעט ולא נתכנה אליהו בכינוי 'זכור לטוב' מלבד פעם אחת יוצאת מן הכלל. זאת בשונה מהתלמוד הירושלמי ושאר מדרשי ארץ ישראל שרגילים הם לכנותו: 'אליהו הנביא זכור לטוב'. הוא מפרט את תגליתו זו בספרו הנפלא 'מגדים חדשים' (נכסות טו:3):

"והנה בבבלי נזכר אליהו ז"ל עשרות פעמים ובכל המקומות נזכר בלי 'זכור לטוב'. וכמדומני שרק כאן במקום הראשון שנזכר אליהו אמרו עליו 'זכור לטוב'.

אמנם בירושלמי וכן במדרשים שרובם נסדרו בארץ ישראל וכן בשאר ספרי רבותינו ז"ל כמו פרקי דרבי אליעזר ואבות דרבי נתן שמקורם מארץ ישראל, בהם נזכר (כמעט) בכל המקומות 'זכור לטוב'....

וטעמא בעי מה שאמרו עליו כאן (נמסכת נכסות, טו) 'זכור לטוב', מה שלא אמרו כן בשאר המקומות שבבבלי.

ואפשר על פי מה שנראה מדברי הרוקח (סימן שסב) שהברייתא כאן אמר ר' יוסי פעם אחת כו' מקורו ממדרש בשם פרקי דר' יוסי ע"ש. ונראה שבש"ס כאן הובאה הברייתא בלשונה שנשנה במדרש שם".

ה'מגדים' חדשים לא טורח להסביר מדוע אכן קיים חילוק קוטבי שכזה בין התלמוד הבבלי לתלמוד הירושלמי. מה הסיבה שרק בספרי ארץ ישראל נתכנה אליהו הנביא בתוארו הרם 'זכור לטוב'.

לפי מנהגם של ארץ ישראל הדברים מאירים וברורים. אליהו הנביא חי וקיים וכמפורש

מנהג ארץ ישראל משכבר הימים

ניתן לשער כי מנהג זה נשתמר ביד בני ארץ תימן, מהמנהג עתיק היומין שבארץ ישראל. הפרופ' שאול ליברמן קובע שבארץ ישראל היה מקובל להשתמש עם הברכה 'זכור לטוב' בעיקר כלפי אדם חי. כך הוא כותב בספרו 'יונית ויונות בארץ ישראל' (ירושלים תשכ"ג, עמוד 54 הע' 22):

"נראה, שהברכה 'זכור לטוב' היתה מורגלת בארץ בעיקרו של דבר כלפי אדם חי, או כלפי אליהו הנביא החי לעולם, או כלפי חרבונה שזיהוהו עם אליהו... המקבילה הארמית 'דכיר לטב' נמצאת בכתובות בתי הכנסת כברכה לאדם חי".

גם שלמה דב גוטויין בכמה ממאמריו הראה מתעודות הגניזה על מנהג קדמון זה. במאמרו 'ידיעות חדשות על נגידי קירואן ועל רבינו נסים' (ליון' כז שנת תשכ"ג, הערה 43) הוא כותב:

"בזמן יעקב ספיר היה ידוע שהתימנים אומרים ז"ל, כלומר 'זכור לטוב' על החי'. אך כפי שהגניזה מראה בענין זה, כמו בענינים רבים אחרים, אין התימנים אלא מחזיקים במנהג קדמון".

עיינן עליו גם במאמרו 'לתולדות הגאונות בארץ ישראל' (ש"ס' אשנת תשל"ד, עמוד 34 הערה 25) ובמאמרו 'האם הגיע ר' יהודה הלוי אל חוף ארץ ישראל' (תרכ"ז) מו שנת תשל"ו, עמוד 247 הערה 7). הראה לזה עקיבא בן יוסף (פרידמן) במכתבו למערכת 'סיני' (סוף כרך פג) והוא מוסיף לציין לאגרתו של רבי סעדיה גאון בענין זה.

אסמכתות נוספות למנהג זה כותב הגאון רבי ראובן מרגליות בהגהותיו 'מקור חסד' על הספר חסידים (שיאל לאור לראשונה בלבוש נשנת תרפ"ד, סימן ג):

"וכן נהגו לפנינו בישראל. ראה 'אגרת רבי מאיר הלוי אבועלפיה' (כתאכ אל קסאיל' עמוד יב), ובספר 'אבן ספיר'. ובזה יונחו הרבה תמיהות בסדרי הדורות, ראה 'שם הגדולים' מע"ג ערך ר' אהרן הלוי ובהגהותי שם.

כלפיו עם התואר ז"ל. שונה איפוא אליהו החי בספירות העילאיות משאר האנשים החיים עמנו בצוותא חדא, ונמצא שלגבי דידן כמת דמי.

עוד ראוי להעיר שאליהו הנביא נתכנה 'זכור לטוב' מטעמים יחודיים המתאימים רק לו. ראה מה שכתב הרב החיד"א בספרו 'דבש לפי' (מערכת הא' אות טו"ב); הרב ה'בן איש חי' בספר המיוחס לו 'תורה לשמה' (סימן תקנ"ג); הגה"ק רבי צבי אלימלך מדינוב בעל ה'בני יששכר' בספרו 'מגיד תעלומה' (בכרות ג א); ובספר 'ילקוט אברהם' (ליפשיץ, מונקאטש תרל"א. או"ח סימן קסט סק"ה) מה שהביא מדברי אביו בספרו 'סגולת ישראל' (בשמות ג, ה).

מדבריהם למדנו ענינים נשגבים הטמונים בכינוי מיוחד זה 'זכור לטוב' שנתכנה בו 'אליהו הנביא'. מעתה לא ניתן להקיש ממה שנהגו כלפי אליהו הנביא לכנותו 'זכור לטוב' וללמוד ממנו דהוא הדין לאחרים נמי.

חסורי מחסרא ולא קתני

כיון שיודעים אנחנו שיש שצירפו לחיים את התואר ז"ל, נוכל להבין את קלקלתם של המגיהים ספרים מדעתם, שהיא בבחינת הכתוב (קהלת א טו): "מעוות לא יוכל לתקון וחסרון לא יוכל להמנות". קוצר דעתם והשכלתם המועטת שבשו להחריד את הספרים שבהם הטמיעו את תיקוני הסכרא שהגו ברוחם הקשה ביום קדים. ראוי להם וכיוצא בהם שיכירו את מקומם ולא ישלחו בעולתה ידיהם.

נעתיק בזאת דוגמא אחת מני רבים, הקשורה לנידון דידן. בשו"ת הרשב"א (תשובות המיוחסות להרמב"ן. סימן רפ"ד) נמצא כתוב ככותרת לתשובה: "עוד זאת התשובה השיב הרמב"ן ז"ל לרבינו יונה ז"ל", והתשובה עצמה פותחת במילים:

"איש האלקים קדוש הוא הרב החסיד רבי יונה ז"ל, שלומך ושלום תורתך יגדל לעד ויסגא לנצח".

מהדיר תשובות הרמב"ן במוסד הרב קוק (יוזליס תשל"ה. סימן קה) העתיק תשובה זו והשמיט

במסכת מועד קטן (ט.ו.): "אמר ליה ריש לקיש לרבי יוחנן: אליהו חי הוא". היא הנותנת שדווקא בארץ ישראל שמכנים אף את החיים בתואר ז"ל יכולים לכנות אף את אליהו החי בתואר ז"ל - 'זכור לטוב'. בני בבל שלא נהגו כך לגבי החיים נמנעו אף מלכנות את אליהו כן.

אליהו הנביא כהוכחה

את הדברים מזוית אחרת ראה גם רבי שמואל הכהן ויינגרטן. במאמרו המצוין ז"ל כברכת החיים' שנתפרסם ב'סיני' (כרך פנ עמוד רסז) הוא מביא ראיה מאליהו הנביא שנתכנה 'זכור לטוב' שאכן יש שהשתמשו בכינוי ז"ל גם לאנשים חיים:

"מקור חשוב לכך אנו מוצאים בגמרא בקשר לאליהו הנביא. הגמרא מעידה עליו: 'אליהו חי הוא'. כן גם במדרש (ק"ג ג, טו): 'אליהו זכור לטוב - הוא חי וקיים'. פעמים רבות נזכר בגמרא שהיה אליהו הנביא 'אתי לגביהו' לתנאים ואמוראים. והיה אליהו הנביא שכיח אצל יחידי סגולה גם בדורות האחרונים... .

במקומות רבים שנוכר אליהו נצמד לו התואר 'זכור לטוב', וכראשי תיבות: ז"ל. מכאן שהשתמשו לגבי איש חי בתואר ז"ל".

לדידן, גבולות הראיה מצומצמים כי אכן רק בני ארץ ישראל נהגו כן. אדרבה רואים אנו שבני בבל והגלויות לא נהגו לתארו כך, ומכאן שלא השתמשו בתואר ז"ל כפי אדם חי.

ניתן לפקפק בגוף הראיה בנקודת מבט נוספת. גם אחרי שקבעו חז"ל כי אליהו חי, הרי שלא תוכל להתעלם שהוא אינו נמצא בינינו בעולם הזה כאחד האדם. הגמרא במסכת מועד קטן (ס) מחדדת את המסר על היחס שלנו כלפי אליהו הנביא: "כיון דכתיב 'ולא ראהו עוד' לגבי דידיה כמת דמי". אלישע כיון שאליהו נעלם ממנו ולא הוסיף עוד לראותו, הרי שמבחינתו הוא כמת ומוטל עליו כל הדינים שנוהגים כלפי מת.

אף אנחנו נענה ונאמר שהתואר ז"ל ניתן להשתמש בו רק כלפי מי שנעלם מעמנו ואיננו יותר כאחד האדם בעולם הזה. אדם חי אין משתמשים

מביא אסמכתא וסברא שאכן מתאים לנהוג כך, מעיקר הדין שממנו אנו לומדים את דין ההזכרה לברכה. כך שנינו במסכת יומא מן התלמוד הבבלי (דף לח ב):

"אמר ליה רבינא לההוא מדרבנן דהוה מסדר אגדתא קמיה: מנא הא מילתא דאמור רבנן זכר צדיק לברכה'. אמר ליה: דהא כתיב 'זכר צדיק לברכה' (משלי י ז). מדאורייתא מנא לן, דכתיב 'וה' אמר המכסה אני מאברהם אשר אני עושה' (נלאשית יח יז) - וכיון שהזכיר שמו ברכו, וסמיך ליה - [וכתיב 'ואברהם היו יהיה לגוי גדול ועצום'".

טוען ה'חות יאיר': חיוב זה של 'זכר צדיק לברכה' באדם חי נאמר, שהרי הוא נדרש מהפסוקים המובאים אצל אברהם שהיה אז בחייו, ומכאן ש'זכרונו לברכה' כלפי אדם חי איתאמרת.

גם רבי ברוך עפשטיין במכתבו שחלקו הובא בתחילת מאמריו, לומד מדברי חז"ל אלו שחיוב אמירת 'זכרונו לברכה' הוא על החיים בדווקא:

"הנה מבואר מפורש דחובת הזכרת מאמר זה הוא רק בהזכרת שם חכם חי, והנה זה דבר חדש שלא שמענו עד כה".

אם בכל מקום 'לא שמענו אינה ראייה' כל שכן שכאן אין זה ראייה, ודי לחכימא ברמיזא. כדרכו וכהרגלו לא מציין רבי ברוך עפשטיין שה'חות יאיר' כבר זכה בראייה זו. ואתה המציין שא נא עיניך וראה עוד לרבי ברוך עפשטיין מה שהוסיף וכתב בענין זה בספרו 'מקור ברוך' (וילנא תרפ"ח. מבוא פ"ד 'לשון נקיה' סעיף ז; חלק ג פרק כה 'פניס חדשות' סעיף א), ומשם תקחנו.

חשוב להדגיש שרבינו המהרש"א תפס כדבר פשוט שמשתמשים עם התואר ז"ל לאדם חי, והוא שקדם לכולם עם ראייה זו מאברהם אבינו. במסכת קידושין מן התלמוד הבבלי (לא:): שנינו:

"תנו רבנן, מכבדו בחייו ומכבדו במותו... היה אומר דבר שמועה מפיו לא יאמר 'כך אמר אבא' אלא 'כך אמר אבא

את התיבה ז"ל אחרי המילים 'הרב החסיד רבי יונה'. ט' פרשל במכתבו למערכת 'סיני' (הנדפס בסוף כרך פג) הבחין בכך והוא מעיר נכונה: המהדיר שהשמיט היה סבור כנראה שמדובר בטעות דפוס או בתוספת מאוחרת יותר, אולם להמבואר עד עתה אפשר ואפשר כי המילה ז"ל היא מקורית בתשובה זו ובודאי לא היה ראוי להשמיטה.

הרמב"ם זצ"ל במכתב מתימן

לעומתם היו שנוהרו לבל לשלוח יד, ולמרות שלא ידעו להסביר בבירור את העובדה שמשתמשים לחיים עם כינוי הרגיל למתים, לא נגעו בגוף הטקסט.

תחת הכותרת 'מכתב מתימן משנת 1202' פרסם הפרופסור ד"צ בנעט מכתב מעניין שבו מוזכר הרמב"ם בברכת המתים: זצ"ל, וראו זה פלא שמכתב זה נכתב כשנתיים ימים קודם התבקש הרמב"ם בישיבה של מעלה (תרכ"ז) כ שנת תש"ט; ספר היוכל לרי"ן אפשטיין עמוד 207). בנעט מתפלא על כך מאוד: "הראשון הזכור כאן לטוב הוא הרמב"ם. ראייה נוספת להערצה היוצאת מן הכלל שזכה בה בתימן כבר בימי חייו. מתמיה מאוד הקיצור זצ"ל הבא כאן אחרי שמו כשנתיים לפני פטירתו.

ההשערה הקרובה ביותר היא שהכותב השמיט בטעות את המילים 'בן מיימון', ושעל שם אחרון זה מוסב זצ"ל דנן. אולם אפשר גם כן שבאותו הזמן היתה נפוצה בתימן שמועה שהרמב"ם כבר נפטר".

בהערה (מס' 11) הוא מביא שמאן דהוא העירו לדברי רבי יעקב ספיר המוזכרים לעיל. והוא מוסיף על כך: "בעצם גם הפסוק 'זכר צדיק לברכה' יכול היה לשמש ברכה לחיים במוכן 'הזכרת צדיק היא לברכה', אבל נראה שמעולם לא השתמשו בו כך למעשה". ש. ויינגרטן (במאמרו ז"ל כנכרת החיים' שובא לעיל) כן מקבל את ההשערה הנוכחית, לפיו היו כותבים זצ"ל כברכת החיים.

כיון שהזכירו בירכו

כחלק בלתי נפרד מהשערתו של ה'חות יאיר' שכן יתכן שנוהגים במרחק במדינה אחרת, הוא

שתי שיטות בתלמוד הירושלמי

מפתיע לגלות את דעתו של רבי חיים הירשנזון באגרתו המוזכרת לעיל, שהשאלה האם לכנות את החיים בברכת ז"ל, תליא באשלי רברבי וזה תלוי ועומד בשתי שיטות המופיעות בתלמוד הירושלמי.

אם צודק הוא בכך, הרי שלפנינו הצד השני של מטבע מנהגם של בני ארץ ישראל; תלמודה של ארץ ישראל - התלמוד הירושלמי תואם את מנהגם הקדום של בני ארץ ישראל המובא לעיל, ועולים הדברים בקנה אחד עם השערתנו לענין כינויו של אליהו הנביא 'זכור לטוב' בספרי ארץ ישראל.

המשנה בתחילת פרק חמישי של מסכת שקלים מונה ומפרטת חמש עשרה ממונין שהיו בבית המקדש. ביניהם אנו מוצאים את: יוחנן בן פינחס על החותמות; אחיה על הנסכים; הוגרס בן לוי על השיר; בית גרמו על מעשה לחם הפנים; בית אבטינס על מעשה הקטורת.

מדוע נמנו דווקא אותם ממונין, בעוד שבמשך שנות הבית היו עוד ממונים רבים. בתלמוד הירושלמי (שקלים פ"ה ה"א, דף כ"א א; יומא פ"ג ה"ט, דף י"ט ב) מובאת מחלוקת אמוראים בביאור הדבר:

"ר' חזקיה אמר: ר' סימון ורבנן. חד אמר: כשירי דור ודור בא למנות עליהן. וחורנה אמר: מי שהיה באותו דור מנה מה שבדורו."

פירוש: ר' חזקיה מביא שנחלקו בזה ר' סימון ורבנן. להסבר הראשון: נמנו במשנה רק הכשרים והצדיקים מתוך כל הממונים שהיו במשך שנות הבית. להסבר השני: אין כאן סימן לכשרותם, אלא התנא שהיה באותו הדור שנשנית משנה זו מנה את הממונים שבזמנו, ובדורות המאוחרים יוחר כשרבי סידר את המשניות הוא הביא משנה זו כמו שסדרה אותו תנא קדמון. ממשך הירושלמי וכותב:

"מאן דאמר 'כשירי כל דור ודור בא למנות' על כולם הוא אומר 'זכר צדיק לברכה'. מאן דאמר 'מי שהיה באותו

מרי הריני כפרת משכבו'. והני מילי תוך שנים עשר חודש מכאן ואילך אומר 'זכרונו לברכה לחיי העולם הבא'."

על פסקא זו כותב המהרש"א בחידושי אגדות: "מכאן ואילך יאמר 'זכרונו לברכה לחיי העולם הבא'. גם בחייו מצינו שיש לומר 'זכרונו לברכה' כמו שכתוב גבי 'ואברהם היו יהיה לגוי גדול' ובמותו מוסיף 'לחיי עולם הבא', וק"ל."

צריך אני למודעי

אחר כתבי כל זאת מצאתי להגאון רבי נסים אברהם אשכנזי בחיבורו היקר 'נחמד למראה' על התלמוד הירושלמי (שאלוניקי תכ"ו. פ"ג דיומא, דף קלא טו) שהרחיב לדון בשאלה זו: "צריך אני למודעי אם בזכירת צדיק בחיים חייתו, אי צריכים לומר זכר צדיק לברכה."

בתחילת פלפולו המסועף בענין, הוא מביא את שני הפיסקאות מן התלמוד הבבלי שהזכרנו עתה, ממסכת יומא וממסכת קידושין, ולטענתו המה סותרים זה את זה. מחד גיסא אנו לומדים מאברהם אבינו דכיון שהזכירו ברכו, והרי זה היה בחייו:

"הרי בהדיא דכשמזכירין את הצדיק אף בחיים חייתו צריך לברכו, שנאמר זכר צדיק לברכה או מקרא דכתיב ואברהם היו יהיה וגו', שהרי זאת הברכה אשר בירך ה' היה היה בחיי אברהם."

לאידך גיסא הרי שממסכת קידושין משמע שדווקא משום כבוד האב ודווקא אחר י"ב חודש מפטירתו צריך הבן לומר על אביו 'זכרונו לברכה'. יעוין שם שהרחיב רבות בענין, וכדי שלא להלאות את הקורא לא העתקתי כל דבריו.

אלא שהוא מסיים וכותב שה' האיר את עיניו לראות בדברי המהרש"א הנזכרים לעיל שהביא הני תרי סוגיות, ולפי דבריו המה עולים בקנה אחד על הצד היותר טוב: אכן אף בחיים אומרים זכרונו לברכה, ורבותיה דבן לאב הוא שיוסיף ויאמר 'לחיי העולם הבא'.

‘זכרונו לברכה’ תלוי אף הוא במחלוקת זו של ר’ סימון ורבנן.

אם נסבור כהדעה של ‘מי שהיה באותו הדור מנה מה שבדורו’ - ‘אם כן נשנה זאת במשנה קדומה, בימי בן קטין וחבריו וכל הממונים בזמנם, ועליהם אמרו בהזכרת שמש אז שהם ממונים ‘זכר צדיק לברכה’ משמע שחי באותו הדור ואמרו עליו זצ"ל”.

אבל אם רק ‘כשירי כל דור ודור בא למנות’ הרי שעל המתים מהדורות הקודמים התייחסה המשנה בדבריה, ועליהם מתכוונת המשנה באומרה ‘זכר צדיק לברכה’, ושוב מצאנו שרק על המתים אמרו כן.

שתים שהם לא אחת

כמדומה שרבי חיים הירשנזון לא שם אל ליבו עובדה פשוטה המשמיטה את הקרקע מתחת לבנינו. יש כאן שתי פיסקות נפרדות של משנה: במסכת שקלים מפורטים חמש עשרה הממונים, ובמסכת יומא מובאים אלו שהיו מזכירין אותן לשבח ולגנאי, ועליהם שבמסכת יומא הוא ששנינו ‘על הראשונים נאמר זכר צדיק לברכה ועל אלו נאמר ושם רשעים ירקב’.

גם השיטה הסוברת ‘מי שהיה באותו הדור מנה מה שבדורו’ סוברת כן רק כלפי המשנה במסכת שקלים, שהיתה זאת משנה קדומה מתנא קדמון שהיה בימים אלו ומנה את ממוני דורו, וברבות הימים העתיק וסידר זאת רבינו הקדוש בתוך המשניות.

מעולם לא עלתה על דעת שיטה זו לומר שאף המשנה במסכת יומא היא משנה קדומה מתנא קדמון. נמצא איפוא ברור שרבינו הקדוש מסדר המשניות הוא שכתב את המשנה ביומא, וכשהתייחס למתים שבדורות הקודמים הוא זה שאמר עליהם ‘זכר צדיק לברכה’. ברור איפוא שלסוגיא זו אין כל קשר לנידון דידן אם אומרים ‘זכרונו לברכה’ על אדם חי.

הדור מנה מה שבדורו’ על כולם הוא אומר ‘ושם רשעים ירקב’. על מי נאמר ‘זכר צדיק לברכה’ על בן קטין וחבריו”.

פירוש: למחלוקת זו של ר’ סימון ורבנן יש השלכה גם לביאור המשנה בפרק שלישי במסכת יומא. המשנה מונה אנשים שהיו מזכירין אותם לשבח על מעשיהם המועילים לטובת בית המקדש, כגון: בן גמלא שעשה הגורלות של זהב, וניקנור שנעשו ניסים לדלתותיו. ‘ואלו לגנאי: בית גרמו לא רצו ללמד על מעשה לחם הפנים; בית אבטינס לא רצו ללמד על מעשה הקטורת; הוגרס בן לוי היה יודע פרק בשיר ולא רצה ללמד; בן קמצר לא רצה ללמד על מעשה הכתב. על הראשונים [שהזכירם לשבח] נאמר ‘זכר צדיק לברכה’ ועל אלו [שלגנאי] נאמר ‘ושם רשעים ירקב’.

בוודאי הבחנתם שאנו מוצאים בין המוזכרים לגנאי במסכת יומא גם כאלה שהוזכרו במסכת שקלים בין הממונים. אם נאמר שהממונים המוזכרים במסכת שקלים הם הכשרים שמכל הדורות, הרי שהמשניות סותרות לכאורה. מצד אחד הם מוזכרים לגנאי ומצד שני הם מוזכרים כממונים כשרים.

על כרחנו צריכים אנו לומר שבית גרמו ובית אבטינס והוגרס בן לוי חזרו בתשובה וחכמים קיבלו את תשובתם. ומכיון שכן צריכים אנו לומר שסיומת המשנה ‘על הראשונים נאמר זכר צדיק לברכה’ עולה גם עליהם. ולאידך ‘שם רשעים ירקב’ מכוון רק כנגד בן קמצר שלא מצא אמתלא וטעם להסביר מדוע לא לימד לאחרים.

אולם אם נאמר שהממונים שבמסכת שקלים הם ממונים של דור מסויים ואין כאן כל ראייה לכשרותם, הרי שכל אלו שמוזכרים לגנאי כלולים ב‘שם רשעים ירקב’ ואין הכרח לומר ש‘זכרונו לברכה’. הצדיקים ש‘זכרונו לברכה’ אינם אלא בן קטין וחבריו שהיו מזכירין אותן לשבח.

מעתה - טוען רבי חיים הירשנזון - נוכל לומר שענין זה אם מכנים את החיים בתואר

